

Миша Ђурковић*
Институт за европске студије, Београд

ЦРНО ОГЛЕДАЛО, ЕНХЕНСМЕНТ И (НЕ)МОГУЋНОСТ ЗАБОРАВЉАЊА У ДИГИТАЛНО ДОБА

Сажетак

Савремена когнитивна и експериментална наука све више ради на истраживању значења и значаја заборављања. Заборављање је једна од најважнијих менталних функција на индивидуалном нивоу, али и на социјалном и националном, јер омогућава лечење, прочишћавање мисли од тешких сећања, спречава опседнутост проблемима и елиминише могућност психосоматских болести.

Чувена британска ТВ серија Црно огледало, која је постала симбол изазова које модерна и футуристичка технологија доноси човеку, у низу епизода бави се проблемима који настају услед опседнутости гаџет културе укидањем заборављања технолошким унапређењем. Неколико епизода засновано је на уређајима који проширују меморију и чине је непрестано доступном читавом низу других субјеката којима су доступни подаци из историје људи. У дијалогу са Брукеровим идејама, аутор преиспитује проблеме који се појављују у овом друштву будућности у коме нема заборављања и тражи могућа решења.

Кључне речи: Црно огледало, Чарли Брукер, побољшање, заборав, памћење

---

* Имејл-адреса: mdjurkov@gmail.com.

УВОД

Проблем памћења, сећања, сторнирања чињеница, података и догађаја окупира западну филозофију и науку од самих постанака. Но последњих двадесетак година филозофија, заједно са психологијом, историјом, али и неуро наукама почиње све више да се бави питањем заборав, односно заборављања. Шта је заборав, да ли је то недостатак, одсуство сећања, његово брисање, нешто супротно памћењу и сећању или феномен за себе; које врсте заборав постоје, да ли се може интенционално заборављати, зашто постоји уметност сећања (*ars memoriae*), али не и уметност заборављања (*ars oblivionalis*), како се класификују феномени попут сна, амнезије, деменције, Алцхајмерове болести, или пак болести прекомерног памћења (хипертимезија) коју је Борхес 1942. приписао свом јунаку Иренео Фунесу; какве су когнитивне последице екстернализације меморије, да ли се тиме побољшавају или смањују наши капацитети, да ли технологија и фармацеутика могу помоћи нормалном функционисању меморије и дијалектике сећања и заборав или ћемо се загушити од података чији се број стално увећава; коначно какве су последице које доноси свет компјутера, друштвених мрежа, *клауда*, вечног сећања у коме заборав постаје технички немогућ, а чување података норма... Сва та питања нахрупила су на велика врата пред нас због очигледне измене света и начина на које људи функционишу у њему, са све већим изазовима и проблемима.

У чланку ћемо покушати да сажмемо најважније делове актуелне дискусије о феномену заборав, са посебним нагласком на проблеме који се отварају у свету дигитализације и друштвених мрежа у коме заборав постаје немогућ, а чување свих могућих података и њихова свеопшта доступност норма.¹ У разматрању овог комплекса питања, ослонићемо се на неколико епизода култне и подстицајне британске серије *Црно огледало*, најважнијег покушаја у савременој популарној култури да се испитају мрачне стране технолошког напретка и дигиталне, геџет наркоманије.

1 Овај основни обрт који јесте извор проблема којим се у чланку бавимо, Алаида Асман (*Aleida Assmann*) одређује на следећи начин: „Највећи део се губи. Тај најстарији опис људског памћења је све до недавно важио и за појединце и за друштва и културе. Заборављавање је функционисало аутоматски и неприметно, док се у памћење морао уложити нарочит напор” (Asman 2018, 200). Сада међутим чување иде аутоматски, а морамо да се боримо за право на заборав и заборављање ствари које се нас тичу.

ОД ДУЖНОСТИ ДА СЕ СЕЋАМО КА ПРАВУ НА ЗАБОРАВ

Приликом анализе феномена заборава, морамо водити рачуна о нивоу, плану, формацији на којој се процес дешава. Да ли говоримо о заборавау код појединца, код мале заједнице (породица) или код великих колектива као што су нација или држава. Оно што је добро за појединца не мора увек бити добро и за колектив, свеједно мали или велики. И на овом пољу разумљиво постоје бројна спорења. Некада се, наиме, сматрало да је заборав нешто што је по дефиницији лоше, као лишеност материје, непожељна празнина (Asman 2018a, 10). Деца са добрим памћењем су хваљена и истицана у односу на децу која показују слабије меморијске капацитете. Историчари су такође развили феномене попут културе сећања којом су данас сви опседнути, а прича је почела са борбом јеврејске заједнице после Другог светског рата за избегавање заборава холокауста. Авишаи Маргалит (*Avishai Margalit*) (Margalit, 2002) тако говори о „етичкој одговорности да се сећамо” нпр, што је и формулација коју Асманова користи за културу сећања на холокауст у Немачкој (Asman 2018b, 9), а Рикерово (*Paul Ricoeur*) значајно дело великим делом је обележено управо овом интенцијом тематизације сећања и његовог потискивања. Кундера је из перспективе источноевропљана који су себе видели окупираним од СССР говорио о „борби сећања против заборава”, а његово познато дело зове се *Књига смеха и заборава*. Хирст и Јамаширо (*William Hirst and Jeremy Yamashiro*) (Hirst and Yamashiro 2018a, 76) сажимају овај класичан однос подсећањем на психолошки однос према проблему: заборав води психолошкој нелагодности, а памћење ствара здраву индивидуу. Дакле дуго је просветитељска парадигма акумулације сећања и знања на свим плановима важила као норма, а одсуство као недостатак.

Ова парадигма је током протеклих пар деценија озбиљно подвргнута преиспитивању², чему су великим делом допринели ширење интернета, дигитализација, друштвене мреже, али и радикално ширење национализма и других врста подела унутар заједница и држава. У познатој Раблеовој нарацији

2 Ен Вајтхед (*Ann Whitehead*) је 2009. сажела овај заокрет прецизном реченицом да је истраживање заборавања можда и пресудан аспект у даљем истраживању памћења. Према Asman 2018, 11.

о Гаргантви и Пантагруелу, постоји проблем загушености Гаргантве од силног схоластичког знања које оптерећује његов мозак. Доктор му препишу лек који ће га подстаћи да кија и тако ће он искијати све непотребно знање и чињенице, те коначно отворити свој мозак за јасно и неспутано мишљење.³ Док је још пре четири деценије у реалном, аналогном свету постојала опседнутост потребом да се што више тога сачува коју је описао српски писац Данило Киш у причи „Енциклопедија мртвих” данас чини се сви почињу да осећају притисак од превеликог гомилања и последица које због тога све више људи трпи, и као да у исто време док користимо могућности нових технолошких пробоја, осећамо све већу зависност од њих иако у исто време видимо све више опасности.⁴

У међувремену је феномен који је Борхес (*Jorge Borges*) пророчки кроз фантастику описао 1942. године, регистрован и научно потврђен 2006. године *Хипертимезија* је забележена као научни феномен, али би многи рекли да је пре болест него дар.⁵ Утврђено је да на свету постоји око 60 до 80 људи који имају хипертимезију и који се сећају детаљно буквално сваког дана свог живота. Жена по имену Џил Прајс (*Jill Price*) је 2008. године објавила своје мемоаре, у којима је истакла да од тога није имала неке користи, али да јој је сметало пре свега у емотивним односима јер ништа из историје односа са партнером није могла да избрише и заборави (*Price and Davis, 2008*).

Дигитализација, друштвене мреже и рачунари стварају свет у коме хипертимезија постаје масовно колективно обољење. Иако ми сами памтимо и заборављамо као раније, електронски *клауди* су ту да попамте све о нама, нашим историјама, глупостима, емоцијама, поразима, понижењима итд.

Ове проблеме тематизује један значајан број аутора при чему бих овде издвојио монографије Драизме, Мајера-Шембергера и Кејт Ејхорн. Холандски психолог Драизма (*Douwe Draaisma*) 2015. године је објавио значајну књигу посвеће-

3 Овај пример наводе Хирст и Јамаширо (*Hirst and Yamashiro 2018, 76*).

4 Сведоци смо и феномена који у себи инкорпорирају потпуно супротстављене поруке и односе према памћењу и наслеђу. Током 2020. године видели смо да се под утицајем покрета *Црни животи су важни* покренула лавина догађаја у којој се с једне стране захтева инкорпорирање сећања на жртве колонијализма, трговине робовима, а с друге стране масовно руше споменици који су до тада у западним културама били перципирани као најважнија места сећања и симболи историје.

5 Дигитална хипертимезија света у коме данас живимо све више се посматра као проклетство уместо као благослов. Видети одличну књижевну анализу Борхесове приче у *Laguna Mariscal, Martinez Sariego, 2010*, под називом „Када је сећање осуда”.

ну заборављању која се креће од неурофизиологије до популарне културе и покушава да лоцира облике и механизме заборављања. Иако користи бројне примере, књига је заправо један покушај систематизације разних проблема који су повезани са процесом заборава и са којима се сви суочавамо. На крају књиге овај аутор чак даје попис питања на која сами треба да одговоримо и тиме наставимо истраживање.

Приступ који нас занима отворио је заправо немачки мислилац Виктор Мајер-Шенбергер (*Viktor Mayer-Schönberger*) крајње подстицајном и вишеструко награђиваном књигом из 2009. године *Брисање, врлина заборављања у дигитално доба* (*Mayer-Schönberger, 2009*). Шенбергер који је у међувремену постао и саветник канцеларке Меркел за проблеме дигитализације, поставио је проблем прогона заборава у свету друштвених мрежа и дигитализације, показујући које све проблеме ова новина доноси. Он говори о напретку дигиталног памћења и повлачењу заборава као тенденцији измене света у коме живимо. Он је увео пример Стејси Снајдер (*Stacy Snyder*) (случај пијаних пирата) која је добила отказ због слика на друштвеној мрежи и након анализе заложиио се за повратак заборава и права на заборав дајући одређене предлоге како се најпре технолошки и нормативно он може васпоставити. Снепчет (*Snapchat*) апликација била је покушај да се креира такав технолошки модел друштвене мреже који би у себе унапред уграђивао тренутак брисања материјала.

Десет година касније професор медија са Нове школе за друштвена истраживања Кејт Ејхорн (*Kate Eichhorn*), са новим искуством и примерима применила је Шенбергерова истраживања на простор деце и тинејџера. Књига се зове *Крај заборављања: одрастање уз друштвене медије* (*Eichhorn, 2019a*). Ауторка је анализирао како малолетници страдају на различите начине од друштвених мрежа чији су најчешћи корисници и како тиме губе право на некадашњу привилегију анонимног адолесценства, као периода у коме се без велике штете могу правити глупости, експериментисати и једном речју радити ствари од којих вас је после срамота. Следећи психоаналитичара Ерика Ериксона (*Erik Erikson*) она говори о *социопсихичком мораторијуму* као праву које су адолесценти имали у готово свим друштвима. У дигиталном добу ништа се не брише, тако да људи бивају прогоњени демонима свог некадашњег сопства што им наноси различите облике

штете, укључујући психичка обољења, губљење посла, али и губитак живота. Књига даје и сјајне прегледе историје *селфи* фотографије, праћења, односно *таговања* и других феномена који данас дефинишу комуникацију и вечито компјутерско памћење у коме једном одаслата информација по правилу никада не нестаје и не може да се заборави.

Аутори одреднице о меморији у Стенфордској енциклопедији филозофије (Michaelian and Sutton 2017) указују на то да су данас две најзанимљивије дебате на том пољу 1. сузбијање трауматских и нежељених памћења и сећања, 2. употреба метода за побољшање (енхенсмент) меморије било фармацеутским или другим средствима, што укључује и причу о технолошкој екстернализацији нашег сећања, а што отвара разне дилеме попут могућности за спољну интервенцију у наше сећање (као у Нолановом филму *Инсепшн*). Уз ово свакако треба додати дебату о пожељности и непожељности колективног заборављања већим заједницама, нацијама и државама.

НИВОИ ЗАБОРАВА

Погледајмо како се тематизација заборављања одвија на различитим плановима. Постоји најпре начелна дебата о томе шта је заборав, односно ако постоје различите врсте памћења да ли постоје и различите врсте заборављања. Бартлет (*Frederic Bartlett*) је још 1932. у својој познатој књизи о сећању оспорио стару парадигму која меморисање замишља као сторнирање информација у нашем мозгу као великој библиотеци или компјутеру одакле по потреби вадимо оно што нам треба кад нам затреба. Уместо тога он сматра да је меморисање увек реконструкција, поновно грађење контекста у коме се информација, податак, јавља. Заборав би из те перспективе био „неуспех да се реконструише елемент прошлости у конкретној ситуацији кад се сећање одвија” (Hirst and Yamashiro 2018b, 81). Људско памћење зависи од значаја који се информацији или податку придаје па је стога и за реконструкције неопходно обновити и регистровати то значење. У експериментима је утврђено да се могућност заборављања одређеног материјала повећава тиме што се на неки начин редукује његов значај у комуникацији.

Хирст и Јамаширо такође говоре о разлици између доступности (*availability*) и приступности (*accessibility*) инфор-

мације као важној за разумевање облика заборава. Некад је информација доступна, али не успевамо да јој приступимо, да реконструирамо контекст, значење у коме би се она адекватно појавила. То су оне свима познате појаве када не можемо да се сетимо нпр. израза који нам је на врх језика итд. Када знамо да нешто знамо, али не можемо да га се сетимо. Св. Августин је слично томе у десетој књизи *Исповести* правио разлику између делимичног заборављања које укључује и сам процес заборављања, и тоталног заборављања из ког се ништа не може повратити или реконструисати (St. Augustinus, 197–207)

Коначно ова два аутора који су се пре свега усмерили на друштвене и колективне облике заборава, и који инсистирају на функционалности као кључном оквиру за разумевање улоге заборава у друштву, доносе нам подстицајну таксономију заборављања са пописом седам врста заборава коју је направио Конертон (Connerton, 2008 Hirst and Yamashiro 2018c, 77). Они говоре о 1. заборувау као репресији, брисању, 2. прописаном заборувау (Шпанија после Франка), 3. заборувау ради конструисања новог идентитета (заборав предака), 4. структуралној амнезији (потискивање и заборав онога што нам смета из прошлости, попут оца криминалца) 5. заборувау као анулирању информација, 6. планираном застаревању (стратегија за увођење новог производа на тржишту уместо старог), 7. тишини над понижењем, (брисање и потискивање непријатног).⁶

Савремена когнитивна и експериментална наука све више ради на истраживању значаја заборава. Заборав је на индивидуалном нивоу једна од најважнијих менталних функција, јер омогућава оздрављење, прочишћавање мисли од тешких сећања, спречава опседнутост проблемима, одстрањујући и могућност психосоматских обољења. С друге стране, попут компјутера, са меморијом очишћеном од сувишних и непотребних података, и процесор мозга можда боље и брже обрађује податке, обавља когнитивне операције, латерално повезује итд.⁷ Сви можемо да набројимо бројне случајеве догађаја, непријатних ситуација, односа који су

6 Asman 2018, 29–63, нуди своју, нешто другачију таксономију, пре свега усмерену на облике колективног заборављања.

7 Једна школа мишљења сматра да се ослањањем на екстернализацију података слабе и наше когнитивне способности, дајући пример да смо некада сви напамет знали по десетак бројева телефона, а да данас не знамо ни свој. Друга школа међутим сматра да екстернализација података може да помогне тако што се учи креативности, мишљењу, мисаоним операцијама, а онда тај *софтвер* примењује на податке који се ионако налазе на интернету, у књигама итд.

нам у тренутку одигравања веома тешко пали и које бисмо врло радо заборавили и прогнали из сећања. Неки утисци су толико јаки, покрећу адреналин и снажан вртлог у мозгу, тако да не можемо да их природним путем елиминишемо и понекад морамо да посегнемо за неком врстом блокатора било хемијских или опијатских, којима омамимо себе и тиме обезбедимо преко потребан мир или сан.⁸ Као што је познато бројне културе су изграђивале механизме за контролу мисли и душевног стања, од шаманизма, медитације до молитве и исихастичког тиховања.

Драизма отуд говори о потреби и тежњи да се развије нека врста уметности, праксе заборављања, која би нам омогућила потискивање, склањање непријатних утисака и мисли, растерећење од сувишних брига и отварање простора за нове утиске, догађаје и односе. Дакле за неку врсту рестарта, растерећења од прекомерно тешког терета прошлости.

У хришћанству кајање и исповедање имају дубоку терапеутску функцију разрешења и затим потискивања онога што оптерећује човека. Мука и грех који човек носи у себи избацују се тиме што се дели са поверљивом особом, свештеником, која нуди утеху, поучава и разрешава. Сам тренутак разрешења и опроста има дубоко терапеутско дејство за оног ко се исповеда. Човек наравно наставља да се бори у себи против грешних порива и сећања, али с једне стране има свест да је кајући се и исповедајући један знатан део оптерећења одагнат и опроштен, и са друге стране да му је отворен пут да крене из почетка стазом праведника. Џефри Розен (*Jeffrey Rosen*) у чланку *Крај заборављања* (Rosen 2011a) подсећа да је Талмуд имао врло стриктне одредбе о забрани оговарања, јер у малим заједницама сећање траје дуго, а свака изговорена реч о другима уписује се у небески *клауд* (облак). Талмудски мудраци су веровали да Бог записује сваки наш грех, али да такође може да га избрише ако грешник измоли опрост и извињење од особе према којој је грех почињен. У Талмуду, каже Розен, постоји обавеза да људи не подсећају друге на њихове прошле грешке и грехове. Претпоставља се да човек може да се покаје и да духовно напредује и издигне се изнад своје прошлости па га не треба у њу враћати. (Rosen 2011b).

Постоји затим план малих заједница, од којих је породица најважнија. Насупрот бајкама у којима се нарација зав-

⁸ Депресија и црне мисли наводе се често као узроци самоубиства.

ршава чувеном флоскулом како су се двоје након авантура и искушења венчали и живели срећно до краја живота (*happily ever after*), у стварном животу венчање заправо означава почетак стварне динамике у којој између супружника, а касније и између родитеља и деце постоје не само леви моменти, већ и бројни проблеми, искушења, нераумевања, неспоразуми, љутње, свађе и друге ситуације које бисмо касније радо заборавили и оставили иза себе. Неке од тих ситуација се временом разреше, кроз разговор или живот, али неке од њих често није могуће позитивно и трајно превазићи. Чланови породице морају често да науче да живе са стварима и траговима прошлости које их оптерећују, па је ту уметност заборављања и потискивања, односно воља за заборав, заправо веома важна да би заједница опстала. На нивоу брачних односа, дакле партнери превазилазе кризе такође путем заборављања, и настоје да потискују раније проблеме и да граде на ономе што је вредно, што их повезује и што их води даље. Копање по брачним историјама ствара опсесије, фрустрације, а често може да доведе и до трагедија попут оне описане у Ибзеновој (*Henrik Ibsen*) драми *Дивља патка*.

На нивоу колективног сећања ова нова парадима гради се на увиду који је у свом чувеном есеју „Шта је нација” још 1882. изнео Ернст Ренан (*Ernest Renan*) (Renan 1882). Функционисање нације, као што је он упозорио, зависи не само од заједничког сећања, већ и од заједничког заборављања одређених непријатних момената из историје или генеалогичке нације. За његову Француску је страховито битно да се сузбија изучавање процеса настанка француске нације које је великим делом рађено тако што су силом укидане регионалне различитости, културе, језици. Немци су током Другог светског рата гледали да оживе бретонски национализам и друге регионализме. Класичан случај корисности стратегије заборављања коју је национална елита изабрала као начин спашавања државе и нације јесте Шпанија после Франка.⁹ Гостујући на београдском ФПН непосредно после Петог октобра један од аутора шпанског устава из 1978. године Мигел Родриго Хернандез Де Мињон (*Miguel Rodrigo Hernandez de Miñon*) отприлике је рекао да је запањен колико се на Балкану тада говорило о транзиционој правди, потреби суочавања са про-

⁹ Асманова ово назива терапеутским заборавом (Asman 2018, 61).

шлошћу итд. Да смо ми то урадили после Франка држава би се распала, а можда бисмо и данас водили грађански рат, закључио је он. Југославија је после Титове смрти као што је познато кренула управо у том правцу.

Просветитељски однос према сећању раније се градио на идеји табула разе. Револуција, оригинални друштвени уговор, почињање из почетка биле су омиљене метафоре. Данас међутим ова парадигма настоји да копа што дубље, да друштва тера да се суочавају са својом историјом, истином, са неправдама, са свим оним што их де факто дели и чини нефункционалним. Као да је квазифукоовска археологија неизбежан метод на сваком пољу, где је циљ да се све наслеђене вредности и тумачења оквира у коме живимо превреднују, анулирају и да се све непријатне ствари непрестано износе на светлост.

Хирст и Јамаширо подсећају да је сећање колективно условљено и да ми памтимо и заборављамо на основу схема које интериоризујемо и на основу којих региструјемо, наглашавамо или не региструјемо односно заборављамо одређене податке, чињенице и везе. Они истичу примат функционалности: сврха меморије није да представи прошлост каква је стварно била већ да дозволи прошлости да живи у садашњности и обавља три основне функције – да управља садашњим и будућим мислима и сећањем, да дозволи континуитет идентитета и да развије и одржи друштвене везе (Hirst and Yamashiro 2018č, 82). Поента је да заједница, нација и њене институције имају приоритетни положај у дефинисању схема, симбола и оквира парадигме кроз коју памтимо или заборављамо.¹⁰ На основу тога појединац и група селективно и колективно заборављају. Отуд стална борба за контролу простора кроз који се ове схеме дефинишу и простиру кроз једно друштво или заједницу. Како је Ебингхаус приметио, ниво заборава може да се појача или смањи кроз такве друштвене факторе. Отуд ови аутори говоре о адаптивној функцији сећања, али и заборава.

Политика историје и политика сећања нису случајно данас један од најважнијих простора дебате и спорења и унутар држава као и између држава. Турска драконским казнама забрањује промовисање тезе о страдању Јермена 1915. године као геноциду. У својој последњој књизи *Напред у прошлост*:

¹⁰ Због тога што појединац функционише у оквиру различитих заједница (од породице и радног колектива до нације и државе) које имају своје схеме, ствара се илузија о већој индивидуализацији сећања и заборава.

студије о политици историје у Пољској, Украјини и Русији, Милан Суботић (Subotić 2020) је на изванредан начин синтетизовао расправе око памћења и заорава у све три земље у вези са неким драматичним и контроверзним догађајима као што су погром Јевреја у градићу Једвабне у Пољској 1941. године, такозвани холодомор у Украјини и Катинска шума, односно окупација Пољске у савезништву са Хитлером 1939. године у Русији. Ради се о сјајним примерима у којима се државе де факто боре за тумачење, потискивање, па и заборав одређених историјских епизода које сматрају опасним за своје самопоштовање и слику коју граде о себи код свог народа. У том контексту вреди погледати и студије Асманове попут књиге *Рад на националном памћењу*.

У свим овим дебатама, трагови воде Ничеовој полемици против Хегела (*Georg Hegel*) и деветнаестовековних историчара. У важном делу *О користи и штети историје за живот* (Nietzsche 1980), Ниче (*Friedrich Nietzsche*) је износећи свој критички однос усмерен према опсесији историјом (насупротив монументалном и антикварном односу како их је он звао) заправо тврдио да превише историје штети слободи, витализму, креирању, култури. Аутори које смо овде консултовали у актуелним дебатама о забору, интуитивно следе Ничеову интуицију о проблему оптерећености сећањем и прошлосту, те покушавају да се изборе да на свим овим плановима актери добију отпуст и опрост од историје и са што мање оптерећења крену даље да живе и стварају себе и своје нове нарације и догађаје.¹¹

СЛУЧАЈЕВИ У ЦРНОМ ОГЛЕДАЛУ

Чувена британска серија *Црно огледало*, која је постала симбол за изазове које савремена и футуристичка технологија доносе човеку, у низу епизода обрађује проблеме који настају услед опседнутости културе геџета да технолошким енхенсментом укине заборав. Неколико важних епизода заснива се на геџетима и инструментима за свеукупну технолошку хи-

¹¹ Овакав став уопште не мора да значи одбацивање традиције нпр. штавише. Он може да значи борбу за слободу да се изабере или практикује одређена традиција, одређени вид сећања, одређени вид личног, али и колективног идентитета и самоперцепције насупротив спољним притисцима да се све то или елиминише или наметне нежељена нарација.

пертимезију којом се проширује меморија и чини је стално доступном, не само појединачном актеру, већ и читавом низу других субјеката којима су подаци из историје људи доступни. У овом делу чланка искористићемо третман укидања заборав у *Црном огледалу* као одличну илустрацију проблема које дигитална хипертимезија доноси људским односима.

Као што нас *Фејсбук (Facebook)* без наше сагласности подсећа на лепе догађаје, у *Црном огледалу* неки мање бенеvolentни актери извлаче непријатне, понижавајуће и компромитујуће моменте, уцењују нас њима, или их користе за бесконачно кажњавање. Уз то, такве могућности и нас подстичу да бесконачно копамо по својој и по туђим историјама, да од података остављених на друштвеним мрежама реконструишемо покојне особе које нам недостају, неуроигрице на основу наших страхова конструишу хорор нарације за играче, или комплетну свест преминулих чувамо на хард диску, у свом мозгу или у АИ (*Artificial Intelligence*) јајету. Погледајмо неколико примера којима Брукер обрађује будућност у којој дигитално свепамћење укида могућност заборав и опроста и последице које услед тога настају.

Разматрање питање односа технологије, геџета и сећања игра веома важну улогу у нарацијама које Брукер (*Charlie Brooker*) гради у серији. Још у првој сезони појављује се већ легендарни *грејн* (појављиваће се са својом технологијом премотавања и у низу каснијих епизода), као уређај око кога се гради трећа епизода, „Читава твоја историја”. Ово је својеврсна варијација на *Дивљу патку*, али истовремен опис дистопије која нас чека у свету без заборав, у коме се преко екстерне меморије, уграђене у наше мозгове, све бележи и читав живот и друштвени, економски и политички систем па и забава граде око овог опсесивног међусобног преиспитивања и проверавања прошлости појединаца. Грејн је уређај који се купује и уграђује иза увета. Док се Лајам вози у таксију видимо рекламу за нову генерацију са проширеном меморијом, попут картица на телефону. Грејн је де факто постао обавезан јер нпр. на аеродрому обезбеђење тражи брзински ре-ду, односно премотавање његовог понашања за дан уназад или за целу недељу ако делује сумњиво. Успут чујемо на вечери да се код половине људи могу уградити лажна сећања.

Заплет настаје када на вечери са десетак људи Лајам примети да постоји посебан однос између његове супруге

Фион и човека по имену Џонас. На основу премотавања, могућности читања са усана у њиховом снимљеном разговору, он закључи да су њих двоје били или јесу у вези и да то Фион скрива од њега. Од тада креће опсесија прошлости, низ трагичних корака испуњених сумњама, лажима, насиљем, понижавајућом ситуацијом у којој он тера Фион да премота слику секса са Џонасом да би проверио да ли су носили кондом јер одједном сумња да није отац њихове ћерке. На крају епизоде видимо га уништеног како наркомански премотава сећања на очигледно одсељене ћерку и бившу жену. У последњој сцени Лајам симболички ископава свој грејн.

Сам Брукер (Brooker, Jones and Arnopp 2018a, 83) је указао да му је овде намера била да укаже на феномен немогућности заборављања у свету будућности и на проблеме које ће то донети. Основна идеја је да себе разараш својом меморијом, да стално понављаш све своје неуспехе, непријатности, понижења, страхове.¹² Пошто је све премрежено камерама, микрофонима, стално смо изложени надгледању, али и сами производимо материјал који бескончано шаљемо, сваки наш тренутак остаје забележен негде. Како примећује, биоскопи који страховито воде рачуна да нико не снима филмове, постали су последње сигурно место где људи иду да причају, да воде љубав итд.

Већ прву епизоду наредне сезоне отвара бизарна прича *Враћам се ускоро* која говори о могућности реконструкције идентитета на основу података и постова које је неко поставио на друштвеним мрежама. Брукер тврди да је хтео да направи контраст у односу на време када су након смрти фотографије родитеља и рођака ишле на таван да нас не би подсећале на бол и прошлост (Brooker, Jones and Arnopp 2018b, 99). У овој нарацији, Еш, младић веома зависан од друштвених мрежа, погине остављајући трудну супругу Марту. Марта у дубоком болу прихвати понуду пријатељице да се пријави компанији која од свега што је Еш оставио на мрежама може да вештачком интелигенцијом и новим софтверима реконструише његов идентитет. Стиже *смс* од Еша и Марта тако отпочиње да комуницира са АИ Ешом, надајући се да ће тиме превазићи

¹² У епизоди *Плејмест*, компанија за игрице експериментише са уградњом чипа где вештачка интелигенција чита највеће страхове играча и на основу те неуро историје и неуроистраживања ствара хорор слике којима до максимума доводи адреналин и узбуђење изазвано страхом.

бол и недостатак. Комуникација прелази на телефонске разговоре, да би од исте компаније добила киборга у облику Еша. Упркос физички идентичном бићу, са којим чак води љубав, Марта схвата да овај сурогат не може да замени истинско погрешиво и непоновљиво биће које је волела. На крају га она одлаже на таван и дозвољава ћерки једном годишње, на свој рођендан да оде и да га види.¹³

У низу епизода разматрају се могућности за манипулацију нечијом свешћу. Уводи се геџет назван *куки*, као облик чипа на који се може пребацити комплетан садржај нечије свести. У епизоди Сан Јуниперо, разматра се идеја трансфера нечије свести на хард диск и опстанак у вечитој виртуелној реалности. Но свакако најупечтаљивија епизода која се бави проблемима дигиталног памћења јесте *Зачети и ради како ти се каже* емитована у октобру 2016. године.

Главни јунак Кени је младић који са антимаљвер програмом инсталира на компјутер и тројанца којим непознати људи почињу да надгледају његово понашање на рачунару. Ускоро му стиже мејл са уценом, где му се прети да ће свима са његове листе контаката послати снимак како мастурбира на порнографију. У епизоди се појављује бар још петоро таквих ликова које обављају разне непријатне, компромитујуће и болесне задатке у нади да ће тиме измолити од непознатог хакера опрост, да не разоткрива њихово компромитујуће понашање на интернету. Но, хакер их води све дубље и дубље у пропаст, тако да Кени након пљачке банке, у финалном обрачуну са још једним уцењеним човеком мора да се бори на живот и смрт док то дрон снима. Тек тада сазнајемо да су обојица „уживали” у педофилској порнографији. И наравно, хакер упркос свему никога није поштедео већ је сав компромитујући материјал разоткривен.

Иако је епизода довела нарацију до екстрема, основни проблем бележења свега што у дигиталном свету радимо је јако добро ухваћен и илустрован. Од Сноудена (*Edward Snowden*) смо већ сазнали да НСА (*National Security Agency*), интернет корпорације, друге службе, али и мање компаније

13 Друга епизода ове сезоне, „Бели медвед”, иде ка другом екстрему, третира вештачки створен заборав, који настаје када Викторију, учесницу у злочину над дететом, осуде да буде главна звезда у ријалити парку који је облик монструозног затвора за њу. Сваке вечери јој хемијски чисте сећање и сваког јутра, као у *Дану мрмота* из почетка пролази пакао у коме је читавог дана прогоне непознати људи док хиљаде посетилаца парка без гласа снима телефонима и прати шта се дешава.

па чак и појединци могу да запрате, региструју и сниме свако наше понашање на интернету укључујући и глупости, ствари којих ћемо се касније стидети, интимне односе и друге компромитујуће материјале. Узмимо само феномен *секстинга* због кога је већ на стотине хиљада људи страдало. Приватне еротске поруке, селфији или видео снимци које су људи слали једни другима преко интернета, завршавале су на порно серверима, фејсбук страницама, или чак на мејнстрим порталима, било тако што их је неко хакерисао, или су телефони изгубљени или захваљујући такозваној осветничкој порнографији, када бивши партнер из освете обелодањује такав материјал. Попут сиротог Разе или *Стар ворс дечака*, коме се милиони људи смеју и данас јер је заборавио видео касету са снимком себе како глуми цедаја (прецизније Дарт мола) у борби светлосним мачем, многи људи су супротно својој вољи били изложени компромитацији, сајбер булингу, уценама, исмевањима и другим облицима непријатности јер се материјал о њима, супротно њиховој вољи нашао на интернету и друштвеним мрежама, или је тамо остао када они више нису то желели. Стога се заиста поставља питање шта радити у свету у коме нема више заборављања, а како оснивач Фејсбука рече „приватност више није норма”. Покушајмо да видимо које нам опције стоје на располагању у последњем делу текста.

РЕВИЗАЛИЗАЦИЈА ЗАБОРАВЉАЊА

Ејхорнова своју књигу завршава синтезом проблема са којим се суочавамо: „Заборављање, како смо то у овој књизи видели није сасвим негативна појава; некад је то заиста потреба. Упркос своје лоше репутације, заборављање има одређену функцију. Заборављање може да помогне некоме да се упусти у ризик, да истражи нове идентитете, да прихвати нове идеје; може да помогне некоме да одрасте. Заборављање може да делује као згодан инструмент да се превазиђе нешто чега се стидимо, или као лек за озбиљније трауме. Заборављати и бити заборављен у овом погледу је синонимно са слободом... Управо зато што су заборављање и слобода повезани, крај заборављања има тако велике последице, пре свега по младе људе” (Eichhorn 2019b, 143).

Свет међутим, пре свега због интереса компанија, али и других заинтересованих субјеката типа безбедносних служби, тежи ка сталном проширењу меморије, чувању што више података и сузбијању заборава. Шенбергер је још пре десетак година на крају књиге почео да истражује механизме којима би се заборав рехабилитовао и људима омогућило да се решавају демона прошлости који нас прогоне у дигиталном свету. Истражујући могуће опције за суочавање са новим проблемом, најпре је пописао шест могућности. Пошао је од дигиталне апстиненције, као промовисања уздржавања од дељења података о себи. Следи затим правни приступ и ту аутор наводи низ правника који су почели да дефинишу разне облике права на приватност, заборав и брисање, и који треба да покрију репутацију, сигурност итд. Следећи ниво је такозвани менаџмент дигиталних права, где би појединац по моделу интелектуалне својине могао да управља свиме што се у дигиталном свету односи на њега, укључујући и захтеве за брисање информација.

Док ова три нивоа баратају могућношћу контроле и забране, следећа три предлога иду у правцу прилагођавања новим околностима. Први од њих је когнитивно прилагођавање. По овом приступу, пре свега млади људи, али и остали брзо ће научити како да се носе са овим новим проблемима и да воде рачуна о томе шта раде, као и да буду спремни на последице које масовна онлајн пракса повлачи.

Пети метод је информациона екологија. Ради се о одређивању колико дуго неке информације могу да се држе у дигиталној меморији (као што се некада бришу подаци из кривичног досијеа да би људи кренули даље без оптерећења). Дакле личне информације морају да се бришу када је испуњена сврха због које су прибављене, па тако треба чистити, ослобађати дигитални простор од сувишних информација (као што смо нпр. принуђени да чистимо и бришемо своје мејлове јер се временом испуни капацитет меморије која нам је додељена). Последњи приступ који он назива савршена контекстуализација иде ка другом екстрему: требало би прихватити да све иде у меморију и да се све неселективно чува. Тако наводно нико не би био угрожен јер би све било транспарентно. Ако свако може да сазна све о свима, онда наводно не би било асиметричне контроле већ хоризонталне умрежености.

Иако сматра да сваки од ових приступа може нешто да донесе, Шенбергер пледира за једно ново техничко решење које би према његовом схватању знатно олакшало ствари. Ради се о идеји нужног увођења опције самодекструкције са унапред дефинисаним периодом за све што појединац качи на интернет. Дакле да нпр. при постовању твита или на фејсбуку сваки корисник законски мора да попуни опцију дужине трајања поста и времена кад би он морао да се обрише.¹⁴

Десет година касније Ејхорнова је доста добро показала зашто овај модел не решава проблеме. Постоје наиме бројне могућности да се нешто што је присутно на интернету снимим и сачувам у другом формату и кад га аутор повуче и избрише. Сви знамо за мноштво таквих случајева где су се касније појављивали снимци твитова, постова или слика које је изворни аутор већ уклонио услед различитих подстицаја (претњи, срамоте, потенцијалних законских проблема итд). Помињу се додуше истраживања која укључују рад на креирању софтвера који би аутоматски могао да уништи све облике нежељене информације, било да су сачуване негде у приватној архиви или доступне на нету. Но то још није реално, а и питање је колико ће заиста бити ефикасно и хоће ли неко креирати јаче софтверско решење које би зауставило такав процес.

Она отвара још једно занимљиво питање, односно пословну нишу која се у међувремену појавила. Дугогодишњи градоначелник града Бијељина, сада већ покојни Мићо Мићић, био је познат од миља као Мићо менструација, јер је годинама као први погодак везан за његово име у гугловом претраживачу излазило или испис Мићо менструација или видео снимак на коме је направио гаф и уместо „културна манифестација” у камере телевизије рекао „културна менструација”. Он је годинама трагао за начином на који би све то могао да уклони и сакрије. Дакле чињеница да се број таквих људи повећава на милионе, створила је ново тржиште дигиталне форензике. Као што компаније ангажују посебне фирме за ХР претрагу свега што се о потенцијалном запосленику може наћи на нету, тако појединци и фирме ангажују субјекте који раде такву комбиновану технолошку и правну форензику, укључујући и еротске слике, снимке, политички некоректне компромитујуће материјале и сличне ствари

14 Види последње поглавље књиге, Mayer-Schönberger (Schönberger 2009, 100-114).

– дакле свега онога чиме се ликови у *Зачети и ради...* могу уцењивати. Цена услуге у Србији за овакву форензику је око 500 евра. Тржишни импулси подстичу овај бизнис, али подстичу и усавршавање оваких делатника и у техничком и у правном смислу, тако да се тиме фактички напредује у креирању механизма спровођења дигиталног заборава.

Најзанимљивији је развој у погледу правне регулативе. Давно су прошла времена када се о интернету размишљало као о номадском царству слободе без граница, шанси за обнову директне демократије итд.¹⁵ Дарк нет је постао уточиште за најмонструозније креације људског ума, али и на јавно доступном простору преко регуларних претраживача доминирају разни облици порнографије, игрица, дигиталне коцке, бруталности, педофилије и других облика хумане патологије. Отуд све већи захтеви за регулацијом интернета и дигиталне сфере, па је тако и одбрана права на заборав постала предмет стручних анализа, практичних предлога, али и одређених регулатива које су у међувремену донете и почеле да се примењују.

Џефри Розен је око 2011. такође покушао да захвати и опише тенденције у борби за могућност заборава на интернету. Алекс Тирк (*Alex Türk*), француски комесар за заштиту података предложио је чак увођење уставног права на заборав. Два аргентинска писца Тортолини (*Alejandro Tortolini*) и Кваљано повели су кампању за „враћање заборава на интернет”. ЕУ је тада повела кампању *Think B4 U post* (размисли пре него што нешто објавиш) упозоравајући младе људе на могућности превентиве. Циљ свега овога је како је Розен навео, повећање могућности контроле над тим како се представљамо на интернету: „могућност да поново створимо себе, да побегнемо од своје прошлости и да побољшамо сопства која представљамо свету”.

Уочљиво је да су методе које се предлажу углавном или правно-нормативне или технолошке. Међу правне наводи следеће предлоге: идеју увођења законског права на заборав, односно могућности сваке особе да уклони све што је некада поставила (што је у техничком смислу тешко спроводиво у потпуности), затим предлог немачког комесара за заштиту података Шара да се забрани фирмама да истражују приватне профиле људи приликом интервјуа за посао; затим пред-

¹⁵ Види DZouns 2000.

лог обавезе претраживача да на врх странице постави верзију догађаја или података које појединац о коме се ради изабере. У Аргентини је био велики број случајева приватних тужби против претраживача, усмерених ка забрани употребе њихових података или постова. Све у свему испада да за сада правна заштита не може много да понуди, те се стога Розен окреће питању технолошке превентиве. У међувремену је Европска унија начинила први озбиљан корак у овом правцу и донела Ценерал Дата Протекшн регулацију (*General Data Protection*), која је ступила на снагу 2018. године и која је усмерена пре свега ка праву регулисања ретенције података о појединцима.

Розен је анализирао како је низ интернет компанија почео да у одређеној мери следи препоруке Шенбергера да се чисте сервери и да се аутоматски уграђују у протокол подешавања да подаци нестају после одређеног периода, посебно кад су у питању приватне комуникације. На пример *Tiger Text* апликација омогућује пошиљаоцу да подеси период након ког ће подаци нестати са сервера, али и из телефона оних који су је добили. Такође је указао на развој технологије под именом Вениш која иде у правцу оног о чему смо говорили, могућности да се енкрипцијом угради протокол за самодеструкцију података након одређеног времена, чак и било где да су накнадно преузимани. То је међутим и даље немогуће у потпуности.

ЗАКЉУЧАК

Да закључимо, укидање заборава и вечно сторнирање података препознати су као велики проблем. Једна струја истраживача и практичара жели да тај проблем сузбија колико год је у нашој моћи правним, етичким средствима, образовањем и посебно технолошким иновацијама и контролама. Друга међутим сматра да је у питању узалудан посао и да би заправо требало да се навикнемо на тај нови свет у коме нема заборављања, у коме нас компаније подстичу да се што више излажемо и да дајемо што више података и о себи. Стога треба да научимо нове врсте емпатија, да нађемо нова правила за самодефинисање и веровање у себе, шта год други рекли, и да нађемо нове начине за „опраштање за „дигиталне трагове који ће свакога од нас вечно пратити” (Rosen 2011c).

Ова друга верзија реално личи на ноћну мору и као што смо видели у *Целој историји тебе*, свет без заборав створиће дигитално-психички пакао. Остаје нам стога да што више радимо на контроли и спречавању штете, те реafirмацији и промоцији права на заборав и забрављање, као једног од најважнијих људских права за свет напредујуће технологије.

Хришћанска традиција, међутим, даје нам цео морални и друштвени оквир који има капацитет да утемељи овакву борбу. Правна и технолошка решења за којим трагамо, добијају смисао само ако знамо какво друштво и човека у њему желимо. Појмови поста, уздржавања, кајања, опраштања, верности, духовности, чистоте, опреза и наде, који долазе из хришћанског наслеђа, могу нам помоћи да формулишемо јасан став и однос према овим изазовима.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Asman, Aleida. 2018. *Oblici zaborava, XX vek*. Beograd.
- Brooker, Charlie, Jones Annabel, and Jasop Arnopp. 2018. *Inside Black Mirror*. New York: Crown Archetype.
- Connerton, Paul. 2008. "Seven Types of Forgetting." *Memory Studies*, vol. 1, no.1, pp. 60–71.
- Cook, Gareth. 2015. "The Book of Forgetting, interview with Douwe Draaisma." *Scientific American*. Last access: May 12, <https://www.scientificamerican.com/article/the-book-of-forgetting/>.
- Draaisma, Douwe. 2015. *Forgetting: Myths, Perils and Compensations*. New Haven: Yale University Press.
- Džouns, Stiven. 2001. *Virtuelna kultura: identitet i komunikacija u kiber društvu, XX vek*. Beograd: Kultura i obrazovanje.
- Eichhorn, Kate. 2019. *The End of Forgetting: Growing Up with Social Media*. London: Harvard University Press.
- Hirst, William and Jeremy Yamashiro. 2018. "Social Aspects of Forgetting in Meade." *M.L.; et al. (eds.), Collaborative Remembering: Theories, Research, and Applications, Oxford University Press*, pp. 76–99.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy Archive. 2017. "Memory". <https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/memory/>.

- Kourken, Michaelian and John Sutton .2017. “Memory”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.).
- Laguna Mariscal Gabriel and Monica Martinez Sariego. 2010. “Cuando la memoria es una condena: analisis narratologico de *Funes el Memorioso* de Borges.” *Philologica Canariensis*, 16–17, pp. 85–110.
- Margalit, Avishai. 2002. *Ethics of Memory*. Harvard University Press.
- Mayer-Schönberger, Viktor. 2009. *Delete: Virtue of Forgetting in the Digital Age*, Princeton University Press.
- Nietzsche, Friedrich. 1980. *On the Advantage and Disadvantage of History for Life* Hackett Publishing Company.
- Price, Jill and Bart Davis. 2008. *The Woman Who Can't Forget: The Extraordinary Story of Living with the Most Remarkable Memory Known to Science—A Memoir*. Free Press.
- Renan, Ernest. 1882. “Qu’est-ce qu’une nation?.” conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882, <https://archive.org/details/questcequunenat00renagoog>.
- Ricoeur, Paul 2004. *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press.
- Rosen, Jeffrey. 2011. “The End of Forgetting.” *La Clé des Langues*, Lyon. ENS de LYON/DGESCO (ISSN 2107-7029), septembre 2011. Consulté le 28/10/2020. <http://cle.ens-lyon.fr/anglais/civilisation/les-dossiers-transversaux/nouvelles-technologies/the-end-of-forgetting>.
- St. Augustinus, (), *Confessions*, International Collectors Library. New York: Garden City. Last access <https://ia800301.us.archive.org/1/items/confessionsofsta00augu/confessionsofsta00augu.pdf>.
- Subotić, Milan. 2020. *Napred u prošlost: studije o politici istorije u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji*. Beograd: Fabrika knjiga, Peščanik.

Miša Đurković*

Institute of European Studies, Belgrade

BLACK MIRROR, ENHANCEMENT AND THE IMPOSSIBILITY OF FORGETTING

Abstract

Modern cognitive and experimental science is increasingly working to explore the meaning and importance of forgetting. Forgetting happens to be one of the most important mental functions on an individual level, but also on social and national ones, since it enables healing, purification of thoughts from difficult memories, prevents obsession with problems, and eliminates the possibility of psychosomatic illnesses.

The famous British TV series *Black Mirror*, which has become a symbol of the challenges that modern and futuristic technology brings to man, in a number of episodes deals with the problems that arise due to the obsession of gadget culture with abolishing of forgetting through technological enhancement. Several episodes are based on gadgets that expand memory and make it constantly available to a whole range of other subjects to whom data from people's history is available. In a dialogue with Brooker's ideas, the author re-examines the problems spawned by this future society without forgetting and searches for a possible solution.

Keywords: Black Mirror, Charlie Brooker, enhancement, forgetting, memory

* E-mail address: mdjurkov@gmail.com.

** Овај рад је примљен 6. априла 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 10. новембра 2021. године.